

Л.Л. Залізник, Ю.В. Кухарчук, Т.О. Шевченко

НОВА МУСТЬЄРСЬКА СТОЯНКА АНДРІЇВКА 4 НА КІРОВОГРАДЩИНІ

Подано матеріали нової мустьєрської стоянки Андріївка 4 поблизу м. Новомиргород на Кіровоградщині та культурно-історична інтерпретація їх.

Ключові слова: Центральна Україна, палеоліт, зубчасте мустьє, крем'яний інвентар, стратиграфія, хронологія.

Україна надзвичайно багата на пам'ятки кам'яної доби. Вони розміщені на карті країни нерівномірно й сконцентровані навкруги родовищ крем'яної сировини. Скупчення палеолітичних стоянок відомі біля родовищ кременю на Середньому та Верхньому Дністрі, на Волині, Середній Десні, в Донбасі та в горах Криму. У Центральній Україні поклади кременю залягають на значній глибині під потужними відкладами плейстоценових лесів. Через це й пам'яток доби каменю тут досліджено небагато — Володимирівка, Гордашівка, а мустьєрські стратифіковані пам'ятки зовсім невідомі.

Наприкінці ХХ ст. завдяки зусиллям краєзнавця з м. Новомиргород П.І. Озерова в басейні р. Велика Вись на Кіровоградщині відкрито потужний куш різноманітних палеолітичних стоянок. З'ясувалося, що стоянки прив'язані до маловідомого археологам невеликого родовища кременю в ярах поблизу с. Коробчине на захід від Новомиргорода. Багаті поклади крем'яної сировини, розчленований різномірний рельєф, розвинена гідрографічна система долини р. Велика Вись з її численними притоками дають підстави припускати наявність тут багатих мінеральних і біологічних ресурсів у палеолітичний час. Саме вони здавна приваблювали сюди первісних мисливців.

Серед відкритих у басейні Великої Висі П.І. Озеровим палеолітичних стоянок і місцезнаходжень найкраще дослідженою та інформативною мустьєрською пам'яткою є Андріївка 4 поблизу райцентру Новомиргород.

© Л.Л. ЗАЛІЗНЯК, Ю.В. КУХАРЧУК,
Т.О. ШЕВЧЕНКО, 2014

Історія дослідження

Протягом кількох років першовідкривач пам'ятки зібрав на поверхні значну колекцію крем'яних артефактів. Краєзнавець неодноразово робив спроби привернути увагу київських науковців до своїх знахідок. Наприкінці 80-х рр. стоянку відвідала О.В. Цвек, що стисло відображено у польовому звіті (Цвек, Озеров 1987—1989). У 1989 р. на запрошення П.І. Озерова стоянку Андріївка 4 оглянула Л.В. Кулаковська. Вона прощурфувала пам'ятку, але стаціонарних розкопок не провадила, і визначила її як середньопалеолітичну (Кулаковська 1997). Численну колекцію зібраних на стоянці палеолітичних виробів було передано до Археологічного музею Інституту археології, а також до Черкаського краєзнавчого музею.

У 2004 та 2006 рр. стоянку оглядали В.М. Степанчук і С.М. Рижов, яким П.І. Озеров передав колекцію крем'яних знахідок з поверхні стоянки, зібрану ним останніми роками. Дослідники охарактеризували отримані від П.І. Озерова матеріали, а також частину крем'яної колекції з фондів Черкаського краєзнавчого музею та відзначили однорідний стан збереженості поверхні артефактів і зробили висновок про гомогенність комплексу. Дослідники визначили техніку розщеплення як архаїчну, на що вказувала значна кількість первинних сколів, їхня масивність, наявність «скибкових» сколів, незначний відсоток пластинчастих заготовок, наявність дископодібних нуклеусів, нефасетовані широкі ударні площадки сколів (Степанчук та ін. 2004, с. 38—40).

Добірка знарядь складається із зубчастих і виїмчастих форм, різнотипних скребел, часто

поперечних, скобелів, поодиноких гостроконечників і масивних скребачок. Біфаси відсутні. Також було вказано на багатофасетковий різець з ретушшю. Це дало їм підстави охарактеризувати крем'яний комплекс Андріївки 4 як такий, в якому архаїчна техніка розщеплення і середньопалеолітичні групи виробів поєднуються з більш розвинутими серійними формами знарядь (кінцеві скребачки, різець).

На думку авторів, певну формальну схожість комплексу Андріївка 4 демонструють численні скребкові та зубчасті форми стінківсько-дуруїторської єдності (за М.К. Анісюткіним), а змістовні аналогії Андріївці 4 слід шукати серед доюрмських європейських індустрій, в яких архаїчна техніка розщеплення поєднується з серійними прогресивними типами знарядь. Підтверджуючи середньопалеолітичну атрибуцію пам'ятки, дослідники припустили її датування риським часом, тобто в межах 350—130 тис. р. т. (КІС 10—6) (Степанчук та ін. 2004, с. 38—40; 2008, с. 25—28; Степанчук 2006, с. 104—105).

Попри велике бажання першовідкривача стоянки П.І. Озерова розпочати розкопки пам'ятки, дослідження Андріївки 4 поновилися лише в 2010 р. Археологічною експедицією НаУКМА на чолі з Л.Л. Залізником. Досить насичений крем'яними артефактами культурний шар був виявлений у центральній частині стоянки на глибині близько 1,0 м. У наступному році стратиграфію шурфу з культурним горизонтом досліджували палеогеографи Ж.М. Матвіїшина та С.П. Дорошкевич, які дійшли висновку, що крем'яні артефакти залягають у рештках витачівського похованого ґрунту, який перекривався бузьким, а підстилався удайським лесами. Стационарні розкопки пам'ятки провадилися у 2012 та 2013 рр. Археологічною експедицією НаУКМА за активної участі співробітників відділу кам'яного віку — Л.Л. Залізняка, Ю.В. Кухарчука, Д.О. Ветрова та М.М. Беленка. Фіксацію знахідок у розкопі та їх камеральну обробку здійснив Т.О. Шевченко.

Топографія

Стоянка розміщена за 1,0 км на захід від західної околиці с. Андріївка по краю плато правого берега р. Велика Вись. Вкриті молочно-білою патиною, часто кородовані кремені архаїчного вигляду (численні відщепи, зубчасті вироби, нуклеуси мустьєрського типу) зібрані на ріллі й задернованій верхній частині схилу плато, що здіймається над заплавою річки приблизно

на 30 м. Підйомний матеріал траплявся вздовж краю плато зі сходу на захід смугою завдовжки 360 м і завширшки близько 80 м.

Враховуючи значні розміри пам'ятки та численні знахідки, можна припустити, що вона могла сформуватися внаслідок багаторазових відвідин зручного для поселення місця одним або кількома культурно спорідненими колективами.

Стоянка має південну експозицію, на сході та заході обмежена давніми балками. Дрібніші балки розрізають схил у районі стоянки в бік річки. З пам'ятки відкривається широкий краєвид на долину річки, заплава якої в цьому місці сягає ширини близько 1,0 км.

Під час шурфування стоянки з'ясувалося, що скупчення підйомного матеріалу на поверхні відповідають концентраціям кременю в культурному шарі стоянки. Це пояснюється активною діяльністю землеріїв, численні кротовини яких з голоценового ґрунту пронизують підстилаючий пухкий бузький лес до глибини 1,0 м. Саме на цьому рівні починається щільніший суглинок похованого витачівського ґрунту, у верхній частині якого залягають кремені верхнього культурного горизонту стоянки. За тисячі років діяльності землеріїв частина кременів верхнього шару з глибини 1,0 м була переміщена у вищі шари та навіть на поверхню і таким чином маркує скупчення артефактів у землі.

У 2012 р. з метою визначення меж пам'ятки було закладено вісім шурфів площею 2,0 × 1,0 м і завглибшки 1,5—3,0 м. Зважаючи на поширення підйомного матеріалу, можна припускати, що перспективні для розкопок ділянки стоянки знаходяться під орним полем, за 30—70 м північніше в бік плато.

Основні дослідження Археологічною експедицією НаУКМА у травні та липні 2012 р. велися в центральній частині пам'ятки, в розкопі площею 7,0 × 6,0 м. Встановлено складну стратиграфію з двома культурними шарами середньопалеолітичного часу.

Стратиграфія

Плато правого берега р. Велика Вись, на краю якого розміщена стоянка, складене лесовими відкладами, які чергуються з похованими ґрунтами. Геологічні горизонти простежені до глибини 6,2 м. Палеогеографи Ж.М. Матвіїшина та С.П. Дорошкевич, які вивчали стратиграфію пам'ятки в 2010 та 2013 рр., визначили п'ять горизонтів геологічних відкладів — звер-

ху вниз: голоценовий ґрунт, бузький лес, витачівський похований ґрунт з крем'яними артефактами, удайський лес і прилуцький ґрунт. Виходячи з цих даних і результатів розкопок 2012 і 2013 рр., стратиграфія пам'ятки в розкопці виглядає наступним чином (рис. 1).

Голоценовий горизонт (hl). Сучасний ґрунт складається з двох горизонтів — H_1 (глибина 0,0—0,2 м) і H_2 (0,2—0,4 м). Верхній горизонт H_1 — оранка з різкою рівною нижньою межею, сформованою плугом. Має темно-сірий, майже чорний колір і містить нечисленні патиновані кремені, часто пошкоджені плугом. Нижній горизонт H_2 — гумусоване голоценове підґрунтя сірого кольору. Незначна потужність голоценових відкладів на стоянці пояснюється змивом чорнозему по терасовому схилу в бік річки внаслідок багаторічного нераціонального землекористування.

Бузький горизонт (bg): глибина 0,4—0,9 м. Це світлий, білясто-палевий лес з типовою для лесів стовпчастою структурою. Він утворився в умовах швидкого еолового лесонакопичення в холодному й сухому перигляціальному кліматі періоду максимуму похолодання. Бузькі леси регіону формувалися в часи 27—19 тис. р. т. в холодному або помірно-холодному степу з поширенням зріджених лісів і чагарників у долинах річок і в балках (Матвіїшина, Пархоменко 2008).

Пухкий бузький суглинок побитий численними кротовинами, заповненими голоценовим чорноземом. У кротовинах трапляються патиновані кремені, які, найвірогідніше, були занесені землеріями з культурного шару, що лежить нижче — у витачівському похованому ґрунті.

Витачівський горизонт (vt): глибина 0,9—1,6 м. Бурий, погано виражений ґрунт, дещо щільніший за бузький лес, що перекриває його. Нечітку верхню межу цього горизонту допомагають встановити численні кротовини, прикметні крихкому бузькому лесу, що уриваються на межі з підстиляючим витачівським ґрунтом. Останній порушений кріогенними процесами бузького часу у вигляді морозобійних тріщин.

Палеогеографічні дослідження на суміжних територіях, зокрема на стоянках Вись, Озерове та Коробчине, свідчать про вельми специфічні природні умови витачівського часу, які характеризувалися аридним і досить теплим кліматом, про що свідчить озалізненість бурих витачівських ґрунтів, що формувалися 55—27 тис. р. т. в часи середньовюрмського потепління клімату в Євразії. Численні вкриті молочно-білою патиною кремені верхнього культурного

шару стоянки тяжіють до верхньої частини витачівського суглинку. Залягання артефактів у витачівському горизонті свідчить, що життєдіяльність неандертальців відбувалася в теплий кліматичний етап плейстоцену.

Удайський горизонт (ud): глибина 1,6—4,2 м. Світло-палевий, однорідний, досить щільний дрібноструктурний лес. Простежується стовпчаста структура та морозобійні тріщини. Утворювався в умовах холодного й сухого прильодовикового клімату першої фази останнього вюрмського (валдайського) зледеніння, що датується часом 74—55 тис. р. т.

Непатиновані зі свіжими сколами вироби з чорного кременю, а також уламки кісток тварин нижнього шару пам'ятки залягали на рівні нижньої частини удайських відкладів, на глибині 3,6—4,0 м, за 15—20 см від поверхні бурого прилуцького ґрунту. Окремі непатиновані кремені, аналогічні знайденим у нижньому шарі, траплялися над скупченнями нижнього шару, починаючи з підшви витачівського ґрунту, тобто з глибини 1,8 м від поверхні.

Прилуцький горизонт (pl): глибина 4,2—4,9 м. Зафіксований, як і тясминський і кайдакський горизонти рис-вюрмського міжльодовиків'я, в шурфах, закладених на дні розкопу, що сягнули глибини 6,2 м. Він дещо темніший і щільніший від перекриваючого удайського лесу, у верхній частині простежений як кілька сірих смуг. Прилуцький ґрунт дуже поруйнований морозобійними тріщинами, що починаються від його поверхні (рис. 1).

Тясминський горизонт (ts): глибина 4,9—5,0 м. Тонкий світлий прошарок суглинку, що розділяє прилуцький і кайдакський поховані ґрунти. Сформувався під час короткого похолодання.

Кайдакський горизонт (kd): глибина 5,0—6,2 м. Щільний буро-сірий суглинок із залізистими прожилками. Цей ґрунт простежено до дна шурфу — до глибини 6,2 м. У двометровій товщі досліджених шурфами рис-вюрмських ґрунтів від глибини 4,2 м до дна шурфу (6,2 м) культурних решток не знайдено.

Верхній (перший) культурний шар

Вкриті молочно-білою патиною кремені архаїчного вигляду тяжіли до верхньої частини витачівських відкладів (глибина 0,9—1,3 м), хоча траплялися й вище, в бузькому лесі, а окремі навіть у голоценовому ґрунті (рис. 1). Як зазначалося, проникнення окремих кременів на вищі від витачівського ґрунту геологічні рів-

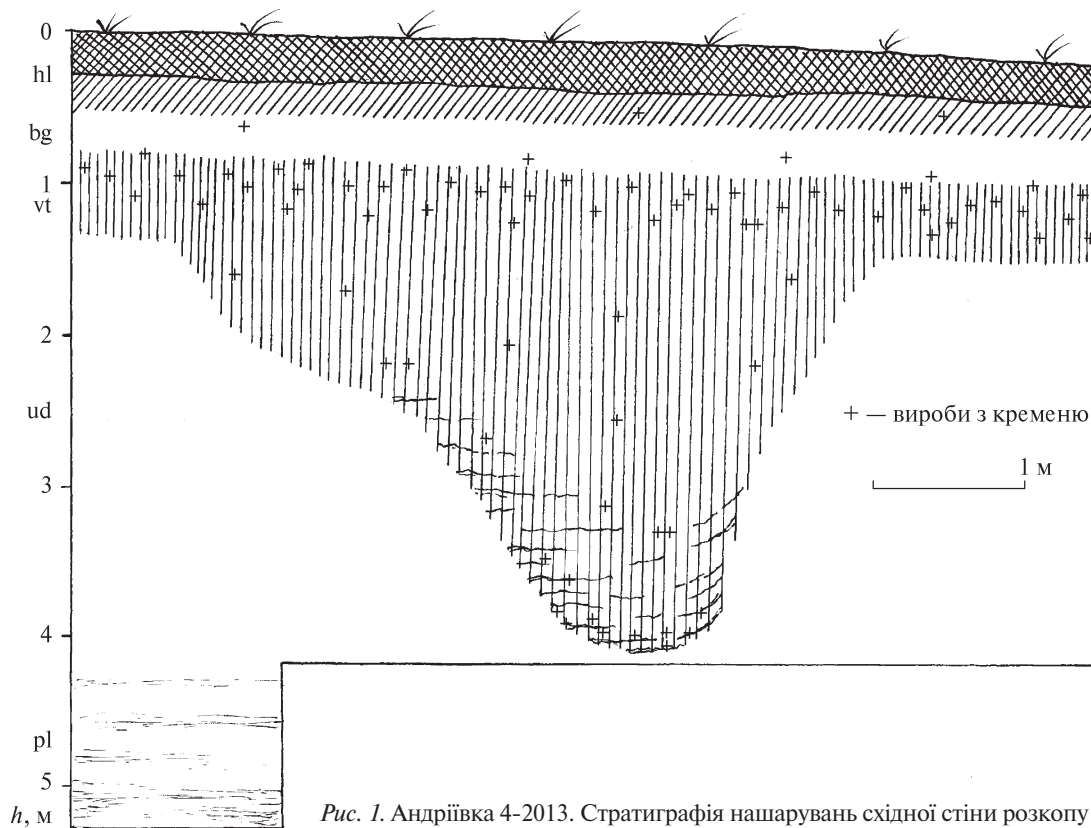

Рис. 1. Андріївка 4-2013. Стратиграфія нашарувань східної стіни розкопу

ні пояснюється діяльністю землерийв і кріогенними явищами. Більшість крем'яних виробів у верхній половині витачівського горизонту лежали *in situ*, утворюючи характерні для не порушеного шару скупчення. Про це ж свідчить горизонтальна позиція плоских кременів у шарі. Їхню верхню поверхню вкривала густа біла патина, а нижню — вапнякова кірка, під якою кремій був лише трохи патинований, до блискитного кольору. Подібний стан крем'яних артефактів — переконливе свідчення непорушеності культурного шару.

Загальна потужність шару, що містив кремені в непорушеному стані, досить значна — 0,4—0,5 м. Однак у цій товщі не простежувалися окремі стратиграфічні горизонти чи морфологічні відмінності між виробами з верхніх рівнів залягання та нижніх, і колекція загалом постає однорідною.

Нашарування пам'ятки розбиралися 20-сантиметровими прошарками, знахідки з яких наносилися на окремі плани. Скупчення кременів на планах суміжних прошарків культурного шару збіглися. Це ще один доказ гомогенності пам'ятки. Можливо, значна потужність культурного шару пояснюється розпорошенням певної частини кременів по вертикалі кріогенними явищами, що загалом властиво витачівському горизонту та його аналогам по всій

Центрально-Східній Європі. Різка похолодання 27 тис. р. т. призвело до руйнації морозобійними тріщинами похованих ґрунтів середньовюрмського потепління, які в Україні отримали назву витачівські. Аналогічної руйнації зазнав витачівський ґрунт разом з рештками культурного шару в ньому на стоянці Вись, що за 1,0 км на південь від Андріївки 4.

Фауністичних решток, слідів житлових об'єктів і вогнищ не виявлено. Кілька скупчень кременів, серед яких переважали лусочки, — це типові точки-майстерні, де відбувалася обробка кременю. Тяжіння кременю до верхніх горизонтів витачівського ґрунту дає підстави датувати верхній (перший) шар стоянки ранньою порою верхнього палеоліту, тобто проміжком у 40—27 тис. р. т.

Нижній (другий) культурний шар

Нижній культурний шар виявлено 2012 р. на глибині 3,6—4,0 м на невеликій площі (близько 6,0 м²). Він залягав (рис. 1) на рівні нижньої частини удайського лесу, за 15—20 см над поверхнею буро-сірих суглинків рис-вюрмського похованого ґрунту (прилуцький горизонт).

Непатиновані кремені та кістки тварин залягали в коричневих суглинках, дещо відмінних за кольором і фактурою від удайського

лесу. Культурний шар побитий морозобійними тріщинами, часто заповненими карбонатними стяжками. Вапнякові стяжки та вапнякова кірка також супроводжували скупчення кременів. У культурному горизонті знайдені досить численні розщеплені людиною кремені чорного кольору, часом значних розмірів, зі «свіжою» непатинованою поверхнею. Вироби з кременю залягали нерівномірно, подекуди утворюючи невеликі скупчення, іноді зі значною кількістю лусочок серед великих сколів (точкі).

Крім крем'яного матеріалу, в цьому шарі у 2012 р. знайдено епіфіз стегна молодого мамонта розміром приблизно 25×15 см, а також з десяток дрібніших кісток, в основному уламків трубчастих кісток кінцівок тварин, зокрема коня. Пізніше, у травні 2013 р., виявлено рештки мамонта, бізона та ікло печерного лева (визначення О.П. Журавльова).

Цілковита відсутність патини на поверхні кременів і гарна збереженість кісток вочевидь пояснюється швидкою консервацією решток унаслідок інтенсивного накопичення геологічних відкладів. Натомість інтенсивна патинізація кременів верхнього шару свідчить про тривале їх перебування на поверхні, під дією руйнівних для них природних чинників — сонячної радіації, перепадів температур, вологості тощо. Адже стоянка верхнього шару функціонувала в період витачівського потепління, коли накопичення лесу припинилося.

У процесі розкопок встановлено, що непатинований кремій і кістки тварин містилися в бурому суглинку, відмінному за кольором і фактурою від удайського лесу, на рівні якого вони залягали. Окремі кремені, тотожні виробам нижнього шару за станом збереженості поверхні, морфологією та характером сировини, почали траплятися з відмітки 1,8 м і траплялися аж до рівня залягання основного масиву знахідок цього комплексу — на глибині 3,6—4,0 м (рис. 1). Привернув увагу факт залягання їх у тих само квадратах розкопу, в яких локалізувався й основний, нижній масив артефактів комплексу. Поза межами поширення нижнього шару зникали й кремені в удайському лесі над ним. Останні сумніви щодо належності до нижнього шару кременів з рівня 1,8—3,6 м розвіялися, коли в процесі ремонтних досліджень, здійснених уже в лабораторних умовах, склалися уламки артефактів з різних рівнів залягання. Зокрема, нижня частина досить масивного ядрища залягала безпосередньо в культурному шарі, на глибині 4,0 м, а верхня — на 1,5 м вище.

У перший, 2012-й рік, розкопок пам'ятки зазначені особливості залягання культурних решток другого шару було важко пояснити, оскільки повна стратиграфічна колонка над нижнім шаром була простежена лише на невеликій ($2,0 \times 1,0$ м) площі шурфу. Стратиграфічна позиція нижнього шару Андріївки 4 проявилася під час його додаткового дослідження в тому само розкопі у травні 2013 р. Великий стратиграфічний розріз завглибшки 5,0 м і завдовжки 7,0 м показав, що стоянку в районі розкопу розітнув ярк завглибшки 3,0 м і завширшки близько 4,0 м, який вривався в удайські леси з нижнього рівня витачівського ґрунту (рис. 1). Разом з бурим суглинком з нижнього рівня витачівського ґрунту в ярк потрапили крем'яні вироби й кістки тварин, які залягали в ньому. Пізньовитачівські суглинки, що містили знахідки верхнього культурного шару, утворилися пізніше, коли ярк уже був заповнений ранньовитачівськими відкладами з артефактами, що в них містилися. Ярк, що був на території стійбища неандертальців під час його функціонування, уможливує пояснення особливостей нижнього шару стоянки: гарну збереженість поверхні кременів і кісток, залягання їх саме в суглинках заповнення, випадки ремонту уламків артефактів з різних рівнів його заповнення. Цю стратиграфічну ситуацію підтвердили палеогеографи Ж.М. Матвіїшина та С.П. Дорошкевич, які вивчали розріз у травні 2013 р.

Суттєві розбіжності в морфології крем'яних виробів із заповнення ярка та матеріалами з верхнього горизонту витачівських відкладів дають підстави говорити про наявність двох різних культурних горизонтів у межах витачівського ґрунту — верхнього й нижнього, і розглядати крем'яні вироби, отримані з рівня 1,8—4,0 м, як єдиний гомогенний комплекс, пов'язаний зі стійбищем ранньовитачівського часу. Таким чином, нижній (другий) шар Андріївки 4 слід пов'язувати з геологічними відкладами ранньовитачівського часу, початок якого датується 55 тис. р. т. Отже, вірогідний вік цього комплексу — приблизно 50 тис. р. т.

Крем'яні вироби верхнього (першого) шару

У верхньому культурному шарі стоянки в 2012 р. знайдено 5822 вкриті щільною білою патиною кремені, з яких 200 виразних знарядь з ретушшою. Загалом колекція справляє враження середньопалеолітичного комплексу, про що, крім

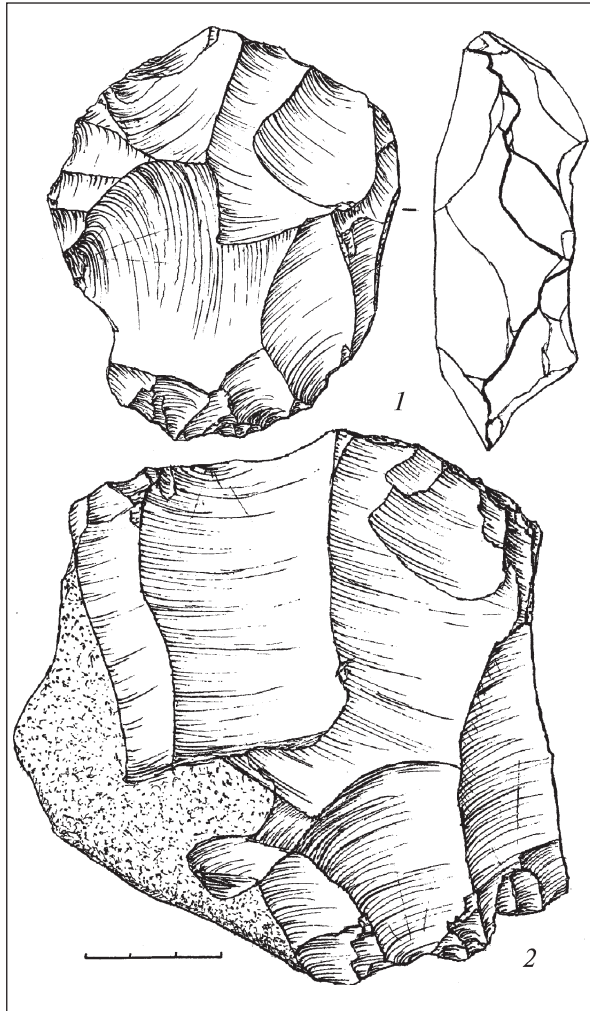

Рис. 2. Андріївка 4-2012. Верхній (перший) шар, нуклеуси

глибокої білої патини, свідчать: 1) грубість сколів, серед яких домінують масивні відщепи; 2) нечисленність і архаїчний вигляд більшості пластин; 3) незначна кількість ретельно оформлених ретушшю знарядь «закінчених» форм; 4) домінанта середньопалеолітичного набору знарядь і невиразність знарядь верхньопалеолітичних типів.

Нуклеусів відносно небагато — 19 екз. Переважають (8 екз.) дископодібні ядрища радіального сколювання (рис. 2, 1). Є ядрища з паралельними негативами сколів (7 екз.), так зв. протопризматичні. З них п'ять одноплощинні та два двоплощинні біполярні (рис. 2, 2). Левалуазькі нуклеуси відсутні, типових левалуазьких сколів теж немає, фасетовані площадки відмічені тільки на кількох відщепах.

Добірка знарядь відзначається незвично високим вмістом зубчато-виїмчастих виробів (рис. 3). Можна сказати, що зубчасті та виїмчасті знаряддя на грубих примітивних відще-

пах є найпримітнішою особливістю верхнього культурного шару стоянки Андріївка 4.

Зубчастий робочий край формувался на різноманітних сколах-заготовках нерегулярною ретушшю або шляхом виламування кромки заготовки. Серед зубчастих знарядь на відщепах однолезові (58 екз.) суттєво переважають над дволезовими (11 екз.) і виробами з зубчатою ретушшю по периметру (10 екз.). В окрему групу виділено 25 знарядь на первинних відщепах овальної та підокруглої форми зі спорадичною зубчатою ретушшю по краю (рис. 4, 4, 6, 7).

Чималою серією представлені й зубчасті знаряддя на грубих пластинчастих заготовках (35 од.), більшість з яких, власне, являють собою пластинчасті відщепи, а не пластини. Тут теж є одно- та дволезові зубчасті форми (рис. 3, 2).

Склад крем'яного комплексу верхнього (першого) шару

Нуклеуси дископодібні:	
двобічні	3
однобічні	5
односторонні паралельного зняття	
одноплощинні	5
двоплощинні	2
нуклеподібні уламки кременю	4
Пластинчасті заготовки	104
Луски (в діаметрі до 1,5 см)	1835
Відщепи й уламки кременю	3560
Відщепи з незначною ретушшю та псевдоретушшю	104
Знаряддя (вироби з ретушшю)	
Зубчасті знаряддя на пластинчастих заготовках	35
на овальних первинних відщепах	25
з двома конвергентними лезами	8
на відщепах однолезові	58
дволезові	11
з ретушшю по периметру	10
Скобелі одинарні	22
подвійні з шипом	8
Скребла однолезові	16
дволезове овальне	1
Біфаси (фрагментовані)	2
Скребачки (атипові)	
з високим лезом	4
з низьким лезом	4
Різці (атипові)	5
Проколка	1
Усього знарядь	200
Загальна кількість крем'яних виробів	5822

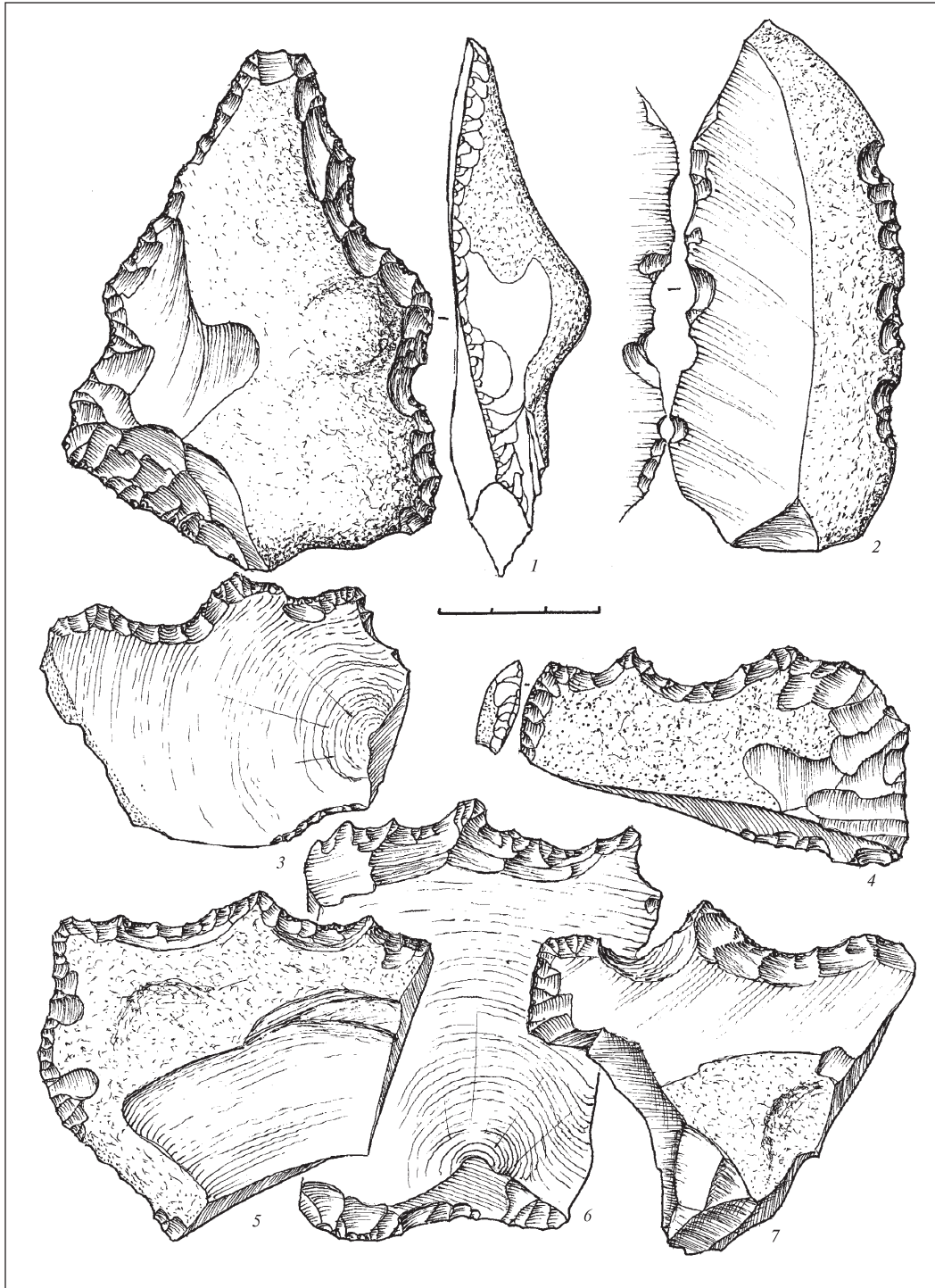

Рис. 3. Андріївка 4-2012. Верхній (перший) шар, зубчато-виїмчасті знаряддя

Нечисленну (8 екз.), але виразну групу знарядь цієї категорії становлять вироби на масивних крупних відшепах підтрикутної форми з двома конвергентними робочими краями, оформленими зубчатою ретушшю та ретушованими виїмками (рис. 3, 1).

Органічною та досить численною (30 екз.) складовою знарядь верхнього шару Андріїв-

ки 4 є споріднені з зубчастими виробами скобелі. Підправлені ретушшю виїмки здебільше (22 екз.) одинарні. Меншою (8 екз.), але досить виразною серією представлені подвійні скобелі з шипом, утвореним двома глибокими суміжними виїмками (рис. 3, 3–7).

Скребла, майже виключно однолезові, репрезентовані «атиповими» формами, що мор-

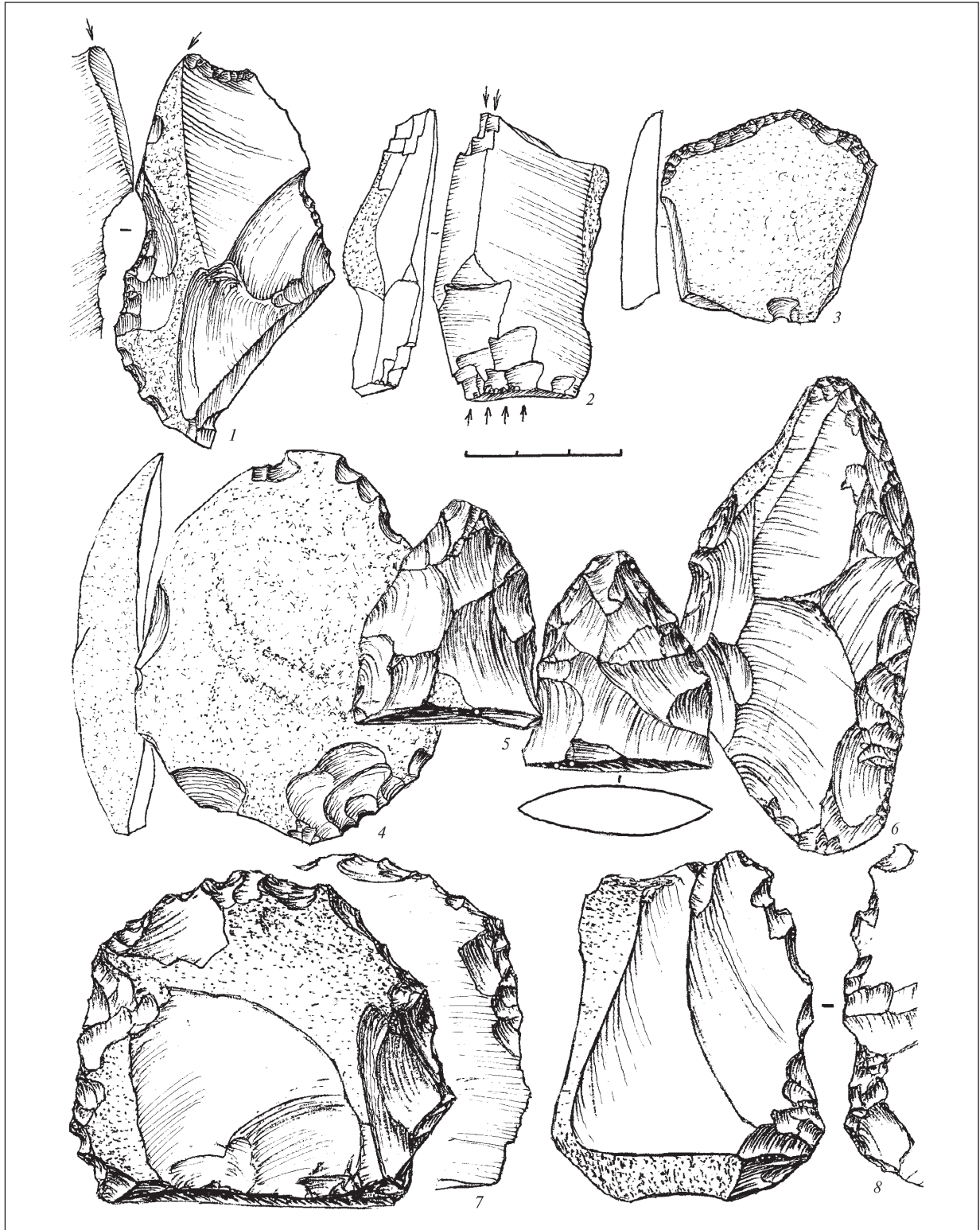

Рис. 4. Андріївка 4-2012. Верхній (перший) шар: 1, 2 — різці; 3 — скребачка; 4 — ніж; 5 — уламок біфаса; 6 — скребло; 7, 8 — зубчасті знаряддя

фологічно примикають до зубчастих знарядь. Лише два скребла з розкопу мають класичну для мустьє форму з масивним робочим краєм, ретельно оформленим лусковою ретушшю (рис. 4, 6).

Характерні для середньопалеолітичних індустрій гостроконечники в колекції верхнього шару Андріївки 4 відсутні. Лише кількома уламками представлені в розкопі двобічно оброблені вироби — біфаси (рис. 4, 5).

Нечисленні й атипові знаряддя верхньопалеолітичних типів — різці (5 екз.) і скребачки (8 екз.). Серед різців виділяються кутовий подвійний багатофасетковий на зламі пластинчастого відщепу (рис. 4, 2) і досить виразний бічний ретушний (рис. 4, 1). Скребачки невиразні, «атипові», деякі віднесені до цієї категорії виробів досить умовно. Вони поділяються на скребачки з високим і низьким (рис. 4, 3) робочим лезом.

Позірний архаїзм крем'яного комплексу верхнього шару стоянки, відзначений дослідниками за підйомним матеріалом (Степанчук та ін. 2008, с. 25—28), не узгоджується зі стратиграфією знахідок. Верхній горизонт витачівського похованого ґрунту, в якому залягали артефакти, датується ранньою порою верхнього палеоліту: 40—27 тис. р. т., за схемою Н.П. Герасименко. Отже, є підстави говорити про виразний комплекс зубчастого мустье, який «доживає» до ранньої пори верхнього палеоліту.

Крем'яні вироби нижнього (другого) шару

Культурний шар доволі насичений кременем, але морфологічно виразних виробів із вторинною обробкою відносно небагато. Кількість кременів, добутих із власне нижнього шару в 2012 р. (з рівня 3,6—4,0 м) — 341 виріб. Майже стільки ж — 330 виробів — походить і з лесу над ним (з рівня 1,8—3,4 м). Отже, колекція кременю нижнього (другого) шару з розкопок 2012 р. нараховує 716 виробів, зокрема 34 з ретушшою.

За сировину для виготовлення знарядь правили великі жовна темно-сірого, часом майже чорного, іноді з білими цятками кременю. Є вироби з дуже якісного масного на дотик кременю. Джерелом сировини, найвірогідніше, було все те ж родовище в ярах біля с. Коробчине, за 8—10 км на південний захід від пам'ятки. Великі уламки жовен, крупні масивні сколи, не використані для виробництва знарядь, свідчать про багатство родовища як стабільного джерела сировини.

Серед ядрищ рівною мірою представлені що класичні дископодібні однобічні (рис. 5, б), що пласкі підпаралельного зняття. Попри знахідку кількох відщепів з фасетованими площадками, левалуазька техніка обробки кременю не властива індустрії стоянки. Натомість достатньо виразно представлена протопризматична техніка, окремі тонкі досконалі сколи справляють враження технологічно розви-

неної мустьєрської індустрії. Принаймні вона постає більш розвинутою ніж індустрія верхнього шару.

Виразних ретушованих знарядь небагато (34 екз.), особливо зважаючи, що 10 із них представлені аморфними відщепами зі спорадичною ретушшою або невиразними уламками ретушованих сколів. Дещо вирізняються хіба що два гостроконечники (рис. 5, 1, 2) і три скребла, два з яких скребла-ножі (рис. 5, 4, 5). Ці вироби морфологічно відрізняють комплекс нижнього шару від індустрії верхнього. Попри численнішу добірку знарядь, остання не містить гостроконечників, а скребла-ножі представлені в ній поодикими екземплярами або атиповими формами, що типологічно мало відрізняються від зубчастих знарядь.

У не надто численній добірці знарядь нижнього комплексу привертають увагу передусім два гостроконечники. В одного, виготовленого на масивному відщепі, поздовжні конвергентні краї оброблені зі спинки крутою східчастою ретушшою, а базальна ділянка потоншена і зі спинки, і з черевця, очевидно, з метою закріплення знаряддя в руків'ї чи насаді (рис. 5, 2). На відміну від решти непатинованих чорних і темно-сірих кременів цього шару, в скупченні яких це знаряддя було знайдене на глибині 4,0 м, його поверхню вкриває інтенсивна патина. Складається враження, що виріб був знайдений мешканцями стоянки десь за її межами.

Фрагмент другого гостроконечника (рис. 5, 1) має зовсім інший вигляд. Виконаний на тонкому сколі якісного чорного з блакитним відтінком кременю, він суцільно оброблений зі спинки регулярною пласкою крупнофасетковою ретушшою. Така інтенсивна вторинна обробка притаманна розвинутому етапу мустье.

Скребла-ножі, виготовлені на великих пласких відщеплах, теж ретушовані зі спинки (рис. 5, 4, 5).

Виразною серією представлені виїмчато-зубчасті знаряддя. Зубчасті леза оформлювали нерегулярною, часто альтернативною ретушшою на краях досить тонких відщепів і пластинчастих сколів. Показовою групою представлені скобелі з виїмками на краях заготовок (рис. 5, 3).

Обмежена кількість знарядь нижнього шару Андріївки 4 і невиразність більшості з них не дозволяє поки що впевнено визначати культурну належність комплексу. Водночас наявність гостроконечників і скребел дає підстави попередньо віднести його матеріал до кола індустрії мустье типового (однобічного).

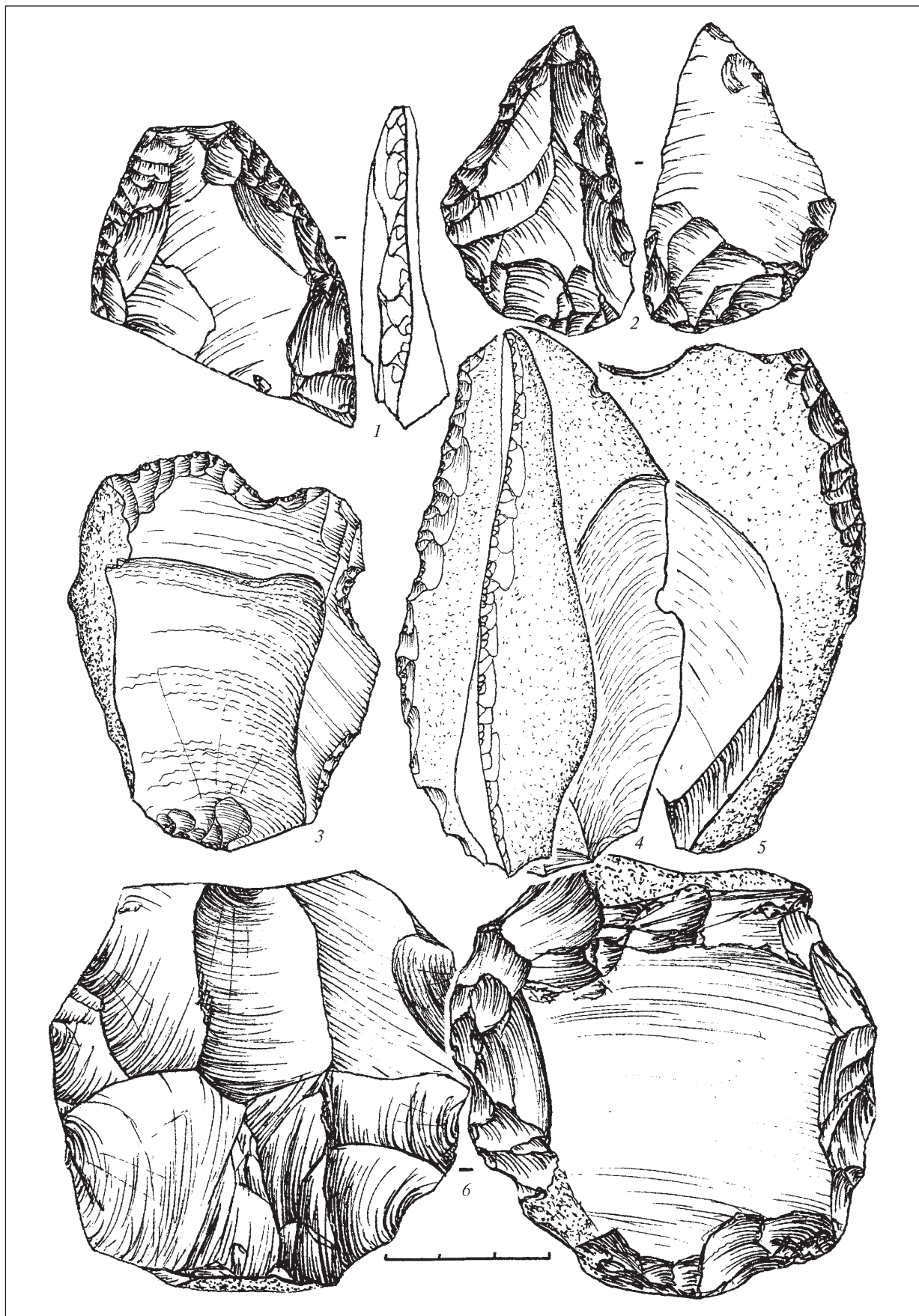

Рис. 5. Андріївка 4-2012. Нижній (другий) шар: 1, 2 — гостроконечники; 3 — скобель; 4, 5 — скребла-ножі; 6 — дископодібний нуклеус

*Проблема зубчасто-виїмчастих
індустрій у контексті матеріалів
верхнього шару стоянки Андріївка 4*

Суттєве переважання в інструментарії верхнього (першого) шару стоянки Андріївка 4 зубчастих і виїмчастих виробів (таким значним відсотком ці знаряддя не представлені в жодному з палеолітичних комплексів України) дає підстави розставити деякі акценти в питанні аналізу та класифікації зубчастих і виїмчастих виробів.

З приводу зубчастих знарядь висловлювалися різні думки. Дехто взагалі відкидав штучний характер утворення зубців, вважаючи, що це було наслідком банального «топтання» мешканців стоянки по розкиданих на її території відщеплах (виник навіть спеціальний термін — «топталище»: Праслов 1984). Втім, ці ідеї не були підтримані, і загальноприйнятою нині є концепція, яка від самого початку мала найбільше прихильників, про навмисне, спеціальне створення зубчастого робочого краю.

Та все ж попри те, що зубчасті знаряддя займають поважне місце в інструментарії середнього палеоліту, деякі дослідники й досі не завжди приділяють їм таку увагу, як, приміром, гостроконечникам чи скреблам. Головною причиною того є, на нашу думку, те, що зубчасті знаряддя не надто вкладаються в «прокрустове ложе» формальних класифікацій. Заготовкою для них міг бути відщеп чи навіть уламок випадкової форми, і ця форма суттєво не змінювалася в процесі виготовлення знаряддя. Зокрема, П.Й. Борисковський вбачав причину неувagi дослідників до зубчастих знарядь в «неправильних їх контурах» (Борисковский 1979, с. 110).

Відтак, у питанні морфологічного ранжирування зубчасті виробу не надто успішно конкурували з біфасами й гостроконечниками, які відзначаються вищим рівнем стандартизації та уважним ставленням до оформлення не тільки робочого елемента, але й акомодативних ділянок.

Функціональне призначення зубчастих знарядь суттєвих протиріч у дослідників не викликало. В.М. Даниленко вважав, що знаряддя з зубчастим робочим краєм, які використовували в поздовжньому русі, виконували «різально-розтинальну» дію, тож можуть бути названі ще «зубчастими ножами» (Даниленко 1946, с. 77). В.М. Гладилин навіть виніс термін «пилки» в назву категорії зубчастих знарядь як синонім (Гладилин 1976, с. 77).

Менше розбіжностей спостерігається в оцінці тісно пов'язаних із зубчастими виїмчастих

Склад крем'яного комплексу нижнього (другого) шару

Нуклеуси підпаралельного зняття	4
дископодібні	4
нуклеподібні уламки	3
Відщепи	440
Луски	241
Знаряддя (вироби з ретушшю)	
Гостроконечники	2
Скребла	3
Зубчасті на пластинах	4
на відщеплах	7
Скобелі	8
Відщепи з нерегулярною ретушшю	10
Усього знарядь	34
Загальна кількість крем'яних виробів	716

знарядь або, як їх ще називають, скобелів, що безпосередньо вказує на їхню функцію: скобління. Прогнозоване використання скобелів у палеоліті — для обробки стрижнів.

Давно помічено, що виїмчасті знаряддя, або скобелі, як правило, представлені значною кількістю передусім у середньопалеолітичних комплексах з високим індексом зубчастих знарядь. Тісний симбіоз зубчастих і виїмчастих виробів і їх суттєве переважання над іншими категоріями знарядь у деяких комплексах середнього палеоліту дали підставу для виокремлення таких індустрій в окрему зубчасту фацію. Згідно з Ф. Бордом, який у 50-х рр. минулого століття запропонував схему фаціального поділу середньопалеолітичних індустрій, комплексам зубчастої фації притаманні такі особливості: відсутність левалуазької технології розщеплення, незначний індекс фасетованих площадок, нечисленність гостроконечників, скребел, біфасів і ножів з обушком за значного переважання в інструментарії зубчастих і виїмчастих знарядь (Bordes 1961; 1961a). А. Монгайт, конкретизуючи це визначення у відомій узагальнювальній праці з археології Західної Європи, зазначив, що індекс панівної форми «зубчастого мустьє» може сягати 85 %, натомість скребел — менше 15 %, і вони «погано оброблені», а ножі й рубила одиничні (Монгайт 1973, с. 123). Помічена ще й та особливість індустрій зубчастого мустьє, що вони базуються на відщепових технологіях, тобто мають невисокий індекс пластин (Оманджулов 1984).

Ці критерії зубчастої фації виразно виявляють себе у верхньому (першому) шарі Андрії-

ївки 4. З 200 знарядь, які мають макролітичні (понад 5,0 см) розміри, — 147 зубчастих і 30 скобелів. Скребла та біфаси одиничні, і робочий край їх оброблений переважно крутою прямовисною ретушшю. До цього слід додати, що в первинній обробці кременю цілковито відсутня левалуазька технологія, а також наголосити на відщеповому характері індустрії та архаїчному вигляді нечисленних пластин.

Такий високий вміст зубчастих знарядь на території України зафіксовано вперше. І хоча площа розкопаної ділянки верхнього (першого) шару стоянки Андріївка 4 ще не надто значна (42 м²), вже на цьому етапі досліджень можна стверджувати: відкрито яскраву й самобутню пам'ятку зубчастої фації мустьє. Зістав-

ляючи отримані техніко-типологічні показники крем'яного комплексу з даними геології, можна попередньо датувати її початковою фазою верхнього палеоліту.

Таким чином, до раніше відомих в Україні індустрій ранньої або перехідної фази верхнього палеоліту (Ориньяк, Селет, Богунісьєн, Мікок, Левалуа-Мустьє, Коробчине) слід додати ще й зубчасте мустьє. Останнє, як і три попередні індустрії, є яскравими прикладами середньопалеолітичних технологій обробки кременю, носіями яких вважають палеантропів. Отже, маємо ще один доказ доживання неандертальців у Центральній Україні до кінця ранньої пори верхнього палеоліту, тобто, можливо, до 27 тис. р. т.

Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечества. — Л., 1979.

Гладилин В.Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. — К., 1976.

Даниленко В.Н. Позднепалеолитическое стойбище в ур. Круглик (Отчет о раскопках 1946 г.) // НА ІА НАНУ. — 1946/6а.

Кулаковська Л.В. Середньопалеолітичні пам'ятки лісостепової зони України // Развитие культуры в каменном веке. Археологические изыскания. — 1997. — 43. — С. 53—55.

Матвіїшина Ж.М., Пархоменко О.Г. Грунти давньої стоянки Вись неподалік с. Шмидове на Кіровоградщині як індикатор природних умов минулого // Кам'яна доба України. — 2008. — 11. — С. 75—82.

Монгайт А.Л. Археология Западной Европы. Каменный век. — М., 1973.

Оманджулов Т. Мустьерские памятники Ташкентского оазиса. Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — Л., 1984.

Праслов Н.Д. Ранний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. — М., 1984. — С. 94—134 (серія «Археология СССР»).

Степанчук В.Н. Нижний и средний палеолит Украины. — Черновцы, 2006.

Степанчук В.М., Рижов С.М., Матвіїшина Ж.М., Кармазиненко С.П. Нові дані до вивчення ранніх етапів освоєння території Східноєвропейської рівнини у палеоліті // Кам'яна доба України. — 2008. — 11. — С. 23—41.

Степанчук В.Н., Сиволап М.П., Ветров Д.А., Озеров П.И. Обследование палеолитических местонахождений в бассейне р. Большая Высь в 2004 г. // НА ІА НАНУ. — 2004/22.

Цвек Е.В., Озеров П.И. Отчет о разведке археологических памятников в Новомиргородском районе Кировоградской области в 1987—1989 гг. // НА ІА НАНУ. — 1987—1989/40б.

Bordes F. Mousterian Cultures in France // Sciences. — 1961. — 134. — P. 803—810.

Bordes F. Typologie du paleolithique ancien et moyen. — Bordeaux, 1961a. — Т. 1, 2.

Надійшла 19.03.2013

Л.Л. Зализняк, Ю.В. Кухарчук, Т.О. Шевченко

НОВАЯ МУСТЬЕРСКАЯ СТОЯНКА АНДРЕЕВКА 4 НА КИРОВОГРАДЩИНЕ

Статья посвящена публикации и культурно-исторической интерпретации материалов новой мустьерской стоянки Андреевка 4 около г. Новомиргород Кировоградской обл. Материалы верхнего культурного слоя залежали в верхней части витачивской погребенной почвы, датируются началом верхнего палеолита и представляют собой яркий комплекс зубчатого мустьє. Нижний культурный слой связан с заполнением оврага, образовавшегося в нижнем горизонте витачевской почвы, датируется около 50 тыс. л. н. и являет собой комплекс одностороннего классического мустьє. С нижним слоем связаны кости мамонта, бизона, коня и зуб пещерного льва.

Таким образом, к ранее известным в Украине индустриям ранней фазы верхнего палеолита (Ориньяк, Селет, Богунісьєн, Мікок, Левалуа-Мустьє, Коробчино) следует добавить еще и зубчатое мустьє, носителем которого были палеантропы. Имеем еще одно доказательство доживания неандертальцев в Центральной Украине до конца ранней поры верхнего палеолита, возможно до 27 тыс. л. н.

ANDRIYIVKA 4, A NEW MOUSTERIAN SITE IN KIROVOHRAD REGION

The paper is devoted to the publication and cultural and historical interpretation of the materials from Andriyivka 4, a new Mousterian site near Novomyrhorod in Kirovohrad Oblast. The materials of the upper cultural layer laid in the upper part of Vytachiv fossil soil, are dated by the beginning of the Upper Palaeolithic period, and represent a vivid assemblage of denticulated Mousterian. Bones of mammoth, bison, horse, and a tooth of cave lion are related with the lower layer.

Consequently, to the known in Ukraine industries of the early phase of the Upper Palaeolithic (Aurignac, Szelet, Bohunicion, Micoquien, Levallois-Mousterian, Korobchyne) the denticulated Mousterian should be also added. Its bearers were palaeoanthropae. There is another proof that the Neanderthals in Central Ukraine lived up to the end of the early stage of the Upper Palaeolithic, perhaps to the 27th millennium.

В.П. Билкова, І.Ю. Самойленко

СІРОГЛИНЯНА КЕРАМІКА БІЛОЗЕРСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ

Охарактеризовано сіроглиняну кераміку — провідну складову керамічного комплексу Білозерського поселення IV—III ст. до н. е.

К л ю ч о в і с л о в а: хора Ольвії, Білозерське поселення, сіроглиняна кераміка, період пізньої класики—раннього еллінізму.

Останнім часом сіроглиняна антична кераміка, яка раніше порівняно рідко була предметом спеціальних досліджень, помітно привертає увагу дослідників (Буйських 2006а; 2007; 2011; Schultze, Magomedov, Vujskich 2006; Крапівіна 2007; Kowal 2008; Хромова 2008; Котенко 2011 та ін.). У 2008 р. в Румунії була проведена конференція, присвячена цій групі кераміки чорноморського регіону, за матеріалами якої видано збірник статей «Pontica» (2009). У цей же час з'явилася монографія П. Дюпона та В. Лунгу, третій розділ якої відведено сіроглиняній кераміці (Dupont, Lungu 2010, р. 137—239). В основу цієї статті покладено доповідь на конференції 2008 р. (Bылkova 2009), суттєво розширену та доповнену.

Сіроглиняна кераміка неоднорідна в морфологічному та технологічному аспектах. Керамічне тісто буває різної щільності, кольору, з незначною та значною кількістю домішок, колір покриття поверхні теж різноманітний. Тож можна ставити питання про визначення регіональних особливостей її виробництва (Dupont, Lungu 2010, р. 181—183; Bouzek, Domaradzka

2009). Це уможливило розрізнити місцеве виробництво та імпорт і навіть використовувати сіру кераміку як культурний індикатор. Так, С.Б. Буйських пропонує вбачати в наявності сіроглиняної кераміки певний аргумент на користь мешкання в деяких пунктах грецького (ольвійського) населення: «...серая керамика как бы фиксирует принадлежность нижнебугских поселений VI—I вв. до н. э. к хоре Ольвии, очерчивая территорией своего распространения в регионе Нижнего Побужья ее границы. Другими словами, она выступает в качестве одного из самых распространенных и характерных этнографических элементов, определяющих культурную общность населения (городского и сельского) на всей территории государства» (Буйських 2006а, с. 47).

Надамо характеристику сіроглиняної кераміки з Білозерського поселення, розміщеного неподалік гирла Дніпра над його правобережними протоками Корабелка та Кошова (с. Дніпровське Білозерського р-ну Херсонської обл.). Пам'ятку визначено нами як найвіддаленіше на схід поселення дальньої хори Ольвії (Билкова 1994). Однак не всі дослідники погоджуються з цим. Тож характеристика